

ÉRTÉKÁTADÁSI PROBLÉMÁK A CSALÁDBAN

ACSALÁD EGYIK FONTOS FUNKCIÓJA a szocializáció, a felnövekvő nemzedékek felkészítése a felnőtt életre. Noha napjainkban a család funkciói (és általában a család fogalma, jelentése) komoly változásokon mennek keresztül, a szocializációs funkció fontosságát és pótolhatatlanságát senki sem vonja kétségbe. Igaz ez akkor is, ha a szocializáció folyamatában a családon kívüli tényezők jelentős, talán egyre jelentősebb szerepet játszanak. Igen messze kerültünk a tradicionális társadalmak szocializációs folyamatától, ahol a felnőtt életre, a munkára, a nemnek megfelelő felnőtt szerepekre a család – kiegészítve a szűk közösséggel – egyértelmű felkészítést adhatott. A család, mint elsődleges szocializáló terep mellett egyre nagyobb szerep jut többek között az iskolának, a kortárcsoportnak és nem utolsó sorban a médiának. Az értékátadás folyamatában ezek hatása sokszor ellentmond a család értékrendjének, gyakran erősebbnek is bizonyul és ennek eredményeképpen a szülők váratkozásával ellentétes szocializációs „végeredmény” adódhat. Jó példák erre azok a vizsgálatok, melyek azt mutatták, hogy a nemek egyenlőségét valló, „nem-hagyományos” családokban nevelt gyerekek a kortárcsoport hatására átveszik a sztereotíp nemi szerepeket (*idézi Gervai 1995*). A kortárs csoport hatása különösen a serdülő-kortól kezdve erősödik fel, amikor a szülői és az iskolai értékrendnek gyökeresen ellentmondó benyomások érik a fiatalokat (*Somlai 1997*). Ez persze nem jelenti azt, hogy a szülői értékrend, illetve a szülők értékátadási tevékenysége nyom nélkül műlna el, inkább csak azt, hogy ennek hatása időben változó, illetve azt, hogy a szülői értékrendnek meg kell küzdeni a világból a gyerekekre, fiatalokra áramló hatásokkal. Nem hiheti azt egy szülő sem, hogy bezárhatja a gyerekszoba ajtaját, kirekesztve onnan a világot.

A szülői értékátadás egy további problematikája az, hogy a szülők értékrendje sem feltétlenül egyezik. Egy, a felnőtt női népességet reprezentáló, 1000 főre kiterjedő országos vizsgálatban (Tóth 1999) tettük fel a következő kérdést: „Ön szerint milyen gyakran veszekednek a házaspárok/élettársak amiatt, hogy nem értenek egyet a gyerekneveléssel kapcsolatos kérdésekben?” A megkérdezettek ezt a második leggyakoribb veszekedési témnak tartották (az anyagi problémák után), és 39%-uk úgy vélte, hogy gyakran előfordul a családokban. Ez a téma a kutatások viszonylag elhanyagolt területe, gyakran maguk a kutatók is beérlik azzal a közhelyszerű megállapítással, hogy az apák inkább szigorúbbak, az anyák inkább megengedőbbek gyerekeikkel.

Keveset tudunk azonban arról, hogy a mai magyar családokban mennyire egységes a szülők vélekedése a gyerekek jövőjét, szakmai pályásztását, kultúrához való viszonyát, nemi szerepeit stb. illetően. Ennek következtében arról is keveset tudunk, hogy az értékátadás folyamatában ezek az esetleg eltérő vélekedések hogyan egyenlítődnek ki, illetve mikor, melyik kerekedik felül. A társadalmi mobilitásvizsgálatok tanúsága szerint az iskolaválasztásban, illetve a magas kultúra elsajátításában az anyákknak igen jelentős szerepe van. Az ő iskolai végzettségi erősebb hat a gyerek iskolai végzettségeire, illetve az ő kultúrához való viszonyuk erősebben meghatározza a gyerek viszonyulását a kultúrához. Nem ismerjük azonban a döntéshozatali folyamatot, illetve azt az évek alatt kialakuló lassú mechanizmust, ami a tanulás iránti motiváltságot, a kultúrafogyasztást, illetve a kulturális tőke megszerzésének folyamatát jellemzi.

A szülők eltérő értékrendjének fontossága a 20. század második felében végbement nagymértékű társadalmi mobilitás hatására erősödött fel. A társadalmi mobilitás (beleértve a földrajzi mobilitást) közvetlen eredménye, hogy a házasságok homogámiája csökken. Természetesen itt nem elsősorban az iskolai végzettség szerinti homogámiára kell gondolnunk, hanem sokkal inkább arra, hogy igen eltérő tradíciójú, vallású, neveltettsű, társadalmi hátterű párok kerültek össze, akik a gyereknevelési folyamatban saját értékeik átadására törekedtek. Nyilvánvalóan más-más a tudás, a tanulás, a szófogadás, az önérvényesítés – hogy csak néhány értéket említsek – fontossága, elismertsége a protestáns és katolikus; a falusi és városi; az első generációs és a többgenerációs értelmiségi szülő értékrendjében. Ezek az értékrendek, ha rejte is, de megőrződtek a szocializmus évtizedei alatt is, ugyanakkor arról keveset tudunk, hogy a gyereknevelés folyamatában milyen szerepet játszottak.

A családon belüli értékátadás fontos területe a kettős értékrend problematikája. A rendszerváltás előtt, és különösen az ötvenes, hatvanas években ez leggyakrabban úgy fogalmazódott meg, hogy a család megpróbálta az iskola és az uralkodó ideológia ellenében is átadni azokat az értékeket (elsősorban a vallást, illetve a polgári erkölcs alapvető elvárásait), melyeket fontosnak tartott. Ebben az esetben a gyereknek világosan két értékrendre, két értékvilágra hasadt az élete. Más volt „igaz” otthon, illetve a külvilágban. Ez a probléma napjainkban – ha más hangsúllyal is – de szintén jelen van. Sok család a külvilág, a média hatását ellensúlyozandó próbálja meg gyerekeit megóvni a kommercializálódott kultúrától, a fogyasztásra orientált életformától. Vannak, akik az általában még mindig eléggé tekintélyelvű iskolarendszer ellen lázadnak, és szerencsések, ha gyerekeiknek megfelelő, elérhető és megfizethető alternatív iskolát találnak. Ha ez nem sikerül, otthoni értékátadásukban igyekeznek az iskolával szemben az autonómiát, az individualitást, a szabadságot stb. érvényesíteni. Olyanok is vannak, akik külső vagy belső nyomásra, esetleg kényszerűségből egyházi iskolába adják gyerekeiket, noha ők maguk nem vallásosak. Ebben az esetben a kettős nevelésnek a néhány évtizeddel ezelőtti formája éppen fordítva valósul meg.

A családon belüli értékátadás folyamata a 20. század második felétől kezdve alapvetően meg változott. A korábbi időszakban ezt az értékátadást alapvetően egyirányúnak nevezhetjük. A szülők, és általában a felnőtt világ világosan közvetítette a gyerekek, serdülők felé az értékeket, az elvárásokat. A felnőtt és a szülő tekintélye, na-

gyobb tudása, nagyobb tapasztalata intézményesen megkérdőjelezhetetlen volt. A gyerekek a felnőtt világra készültek, a felnőtség több előnyt, mint hátrányt hozott a felnövekvők számára. Ez a tendencia az egész iparosodott világban megváltozott a II. Világháború után. A serdülőkor, a fiatal felnőttkor és a közé ékelődő posztadoleszcencia (*Vaskovits 2000*) önálló, értékes, számos előnyt hordozó életszakaszokká lettek. Ez a jelenség – kissé más formában – már a nyolcvanas években is megjelent a magyar társadalomban (*Róbert & Tóth 1982*). A nyolcvanas évek „halogatói” azért késleltették felnőtté válásukat, mert a felnőtt szerep csak féleldalasan valósulhatott meg, ami frusztrációt, a felnőtt világgal szembeni ellenállást váltott ki. Napjainkban a társadalom is jobban elfogadja a késleltetett felnőtté válást, hiszen egyre kevesebb az olyan fiatal, aki a felnőtség kritériumainak (nagykorúság; önálló háztartás; anyagi függetlenség; önálló döntés saját ügyeiben és önmagát felnőttek tekinti – lásd *Vaskovits 2000*) egyszerre, egyműködően tudnak megfelelni. A posztadoleszcencia elterjedése azonban azzal jár, hogy a felnövekvő fiatalok számára elvész a felnőtt világ egyértelmű vonzása, ez az életút-szakasz önérteket hordoz. Az értékátadás folyamatában felértekelődik a kortársak véleménye és orientálása a szülők értékeivel szemben. Hosszú évekre kiterjed az az életút szakasz, amikor a fiatal a statisztika szerint gyerek státusban él a szülői házban, ugyanakkor az értékátadás folyamatában a szülőknek már vajmi kevés befolyása van. Sőt, társadalmaink ifjúság kultusza azt is eredményezi, hogy bizonyos mértékig megfordult az értékátadás folyamata. Sok családban a gyerekek diktálják a fogyasztást, a szülők pedig igyekeznek alkalmazkodni hozzájuk. Jó példa erre a számítógép és még inkább az internet otthoni alkalmazása, ami iskolás gyerekes családok esetében gyakran kifejezetten a gyerekek nyomására, az ő kedvükért történik. A gyerekek fogyasztási mintáinak átvétele gyakran együtt jár a gyerekek, fiatalok értékrendszerének átvételével is. A szülők számára a gyerekek tehát nem csak az értékátadás alanyai, hanem egyúttal az értékátadás mintái is lesznek.

A családon belüli értékátadás nehézségei abban is megnyilvánulnak, hogy az értékek rendszere napjainkra ismét meglehetősen összekuszálódott, a korábban tapasztalt viszonylag egységes értékrendszer összetördevezett (*Buda 1999*). A magyar társadalom legidősebb tagjai felnőtt életük során legalább négy gyökeres értékrendszer-változást éltek át. A mai 35–45 éves szülői generáció gyerekkorai és fiatal felnőtt kori tapasztalatai gyökeresen ellentmondanak napjaink világának. A beléjük sulykolt értékek egy része értelmetlenné vált (mint például a munkahelyhez való hűség), más részük kifejezetten „gyanús”, régi rendszerhez kötődő színezetet kapott (mint a szolidaritás, vagy az elesettek melletti kiállás), megint mások a háttérbe szorítottból, eltűrtból hangosztatandóvá lettek (mint a vallásosság). Emellett néhány modern, liberalis érték, mint az önmegvalósítás, vagy az önérvényesítés, a szabadság továbbra is gyanús, nehezen vállalható maradt. Nem csoda, hogy az értékrendszer összekavardására megjelenik az emberek eligazodási képességeinek gyengülésében is.

Az 1. táblázat világosan mutatja, hogy már a nyolcvanas évek végére, kilencvenes évek elejére jelentősen megnőtt azok aránya, akik számára a világ áttekintetlenné vált. Míg 1978-ban a felnőttek közül mindenötödik, a kilencvenes évek elejére több, mint minden második érezte úgy, hogy nem tud kiigazodni a gyors változások kö-

zött. 1978-ban csak a megkérdezettek 14%-a érezte úgy, hogy nincs értelme terveket szöni, a kilencvenes évekre azonban már minden második. Ezek az adatok mutatják azt a drasztikus változást, ami a felnőttek értékátadásának egyik legjelentősebb gátjává vált. Az adatok ugyan arra utalnak, hogy az értékvesztésnek, a bizonytalanságnak ez a folyamata a kilencvenes évek közepére nem romlott tovább, sőt valamelyes javulást is észlelünk, de még mindig a lakosság közel fele érzi kiszámíthatatlannak és tervezhetetlennek életét.

1. TÁBLA

Az anómia egyes jelzőszámainak alakulása 1978 és 1994 között: kiigazodás a minden napokban, illetve kiszámíthatatlanság, jövőtlenség (%)

	„Minden olyan gyorsan változik, hogy az ember azt se tudja már, hogy miben higgyn.” Eligazodás képessége, kiismerhetetlenség			„Az ember egyik napról a másikra él, nincs értelme előre tervezet szöni.” Kiszámíthatatlanság, ad hoc élet		
	1978	1990	1994	1978	1990	1994
Teljesen egyetért	21	59	49	14	48	46
Részben egyetért	33	28	38	17	35	34
Nem ért egyet	46	13	13	69	17	20
Összesen	100	100	100	100	100	100

Forrás: Andorka, 1994

Az elidegenedés, az anómia elterjedtségének alakulását nyomon követhetjük a Magyar Háztaartás Panel vizsgálatsorozatából (Spéder et al 1998). A szerzők arra a megállapításra jutnak, hogy a kilencvenes évek második felére az előző évekhez képest csökken azok aránya, akik elidegenedettnek, magányosnak, orientációhiányosnak érzétek életüket; ugyanakkor egyes kérdésekben még így is 50% körül van a teljesen vagy részben ilyen lelkiaállapotban lévők aránya. Az alacsonyabb iskolai végzettség, a kevés település, a szegénység, a magasabb életkor rendre növeli az anómia, elidegenedettség érzetet. A kilencvenes évek második felére kissé javuló tendencia magyarázható azzal, hogy a lakosság egy részének érezhetően javult a helyzete; másrészt egyes társadalmi csoportok sikeresen alkalmazkodtak a változásokhoz, illetve az emberek „hözzáedződtek” a változó körülményekhez. A családon belüli értékátadás tehát annak függvényében zajlik, hogy maguk a szülők mennyire képesek saját életüket átlátni, a változásokhoz igazodni.

Az anómia mérőszámai közül ki kell emelni a normaszegés problematikáját. Mint Spéder és szerzőtársai is leszögezik, a magyar társadalomban szinte teljes egészében elfogadott az a nézet, hogy a sikер eléréséhez bizonyos mértékig normákat kell szereni. Ennek a véleménynek az elfogadottsága a kilencvenes évek folyamán is nőtt, így 1997-re már a felnőtt lakosság 43,9%-a teljesen, 38,1%-a részben egyetértett ezzel. A hirtelen megnövekedő társadalmi, anyagi egyenlőtlenségek és a korrupció erősödése, illetve felszínre kerülése az emberekben azt az érzetet kelti, hogy a sikér, különösen az anyagi sikér, becsületes úton nem érhető el. Ez tehát azt jelenti, hogy a családon belüli értékátadást ez a széles körűen elfogadott, meglehetősen negatív beállítódás erősen befolyásolja.

A rendszerváltás társadalmi hatásait elemző vizsgálatok azt is rendszeresen megállapítják, hogy a magyar társadalom nagyobbik része elégedetlenül, csalódottan tekint a rendszerváltásra, úgy érzi, hogy az nem hozta azokat az eredményeket, amelyekre számított. A szocialista rendszert az ukránok után éppen a magyarok értékelték a legmagasabbra a rendszerváltó országok közül (Sági 2000). A magyar társadalom csalódottságát nagy mértékben befolyásolta a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, és az, hogy a rendszerváltáshoz általában az anyagi jólét emelkedésének reménye kapcsolódott. Ehelyett a magyar társadalom kénytelen szembesülni azzal a tényel, hogy az emberek többségének nem nőtt, sőt, reálértekben csökkent a jövedelme. És mivel – mint az előzőekben láttuk – a boldogulás az emberek túlnyomó többsége szemében összekapcsolódik a normaszegéssel, egyfajta irigy gyanakvás kíséri azokat, akik az átlagnál többre vitték.

Mindezek tükrében nem csoda, hogy a családon belüli értékátadás összességében bonyolultabb, a kívülálló számára nem is mindig megérthető lett. A szülők számára továbbra is a munkára, a jövendő foglalkozásra való felkészítés az egyik legfontosabb értékátadási terület. 1993-as Ifjúságkutatásunk adatai szerint a különféle iskolatípusba járó tanulók 40%-a a szülők döntése alapján (is) választotta az adott iskolát. A szülőknek az a törekvése, hogy gyermekeik jövendő szakmáját jól válasszák meg, minden bizonnal továbbra is igen erős. Persze ebben a döntésben azzal a problémával kell szembenézniük, hogy nem tudhatják egyértelműen, melyik szakma ígér jobb karrierlehetőséget a gyereknek.

Egy Budapest környéki kistérség 13 településén végzett vizsgálatunkban szülőket és 12–18 éves gyerekeket kérdezünk ugyanazokról a kérdésekről. A gyerekek jövőjére vonatkozó kérdések egy része a pályaválasztásra vonatkozott. A felnőtt családtagktól azt kérdezük, hogy milyen pályára szánják a gyereket, a gyerektől pedig azt, hogy ő milyen pályát képzel el magának. Ebben a kérdésben a felnőttek és a gyerekek válasaik között tendenciájában elég nagy egybeesés figyelhető meg. Azon a ponton jelentkezik csupán a különbség, hogy míg a gyerek válaszol inkább konkrét foglalkozást nevezett meg (67,8%), a felnőtt inkább körülírta (61,8%) a gyerek jövendő pályájának jellemzőit. A konkrét foglalkozást megjelölő gyerekek 45,6%-a és a felnőttek 53,9%-a valamilyen értelmi-, diplomás pályát képzel el magának, illetve a gyereknek. Az értelmi-, szakmákon belül – korunk szellemének megfelelően – a jogi, közgazdasági/banki és a számítógépes szakmák a legnépszerűbbek. Természetesen azonnal felmerül a kérdés, hogy ebben valamiféle pályához való valódi kötődés, vagy pedig az anyagiaknak, a vélhető keresetnek, mint legfontosabb tényezőnek előterébe nyomulásáról van szó. Talán nem tévedünk nagyon, ha azt feltételezzük, hogy a gyerekek (és talán a szülők) jelentős része nem is tudja pontosan, hogy mit csinál, mivel telik egy munkanapja egy közgazdásznak vagy menedzsernek, a pályaelképzések közül ezek mégis első helyekre kerülnek. A gyerekek közül minden negyedik valamilyen szolgáltató jellegű szakmunkát képzel el magának, ami a felnőttek által ideálisan tekintett szakmák között jóval alacsonyabb arányban jelenik meg. Amikor a körülírásra kerül a sor, a felnőttek legnagyobb arányban (48,5%) azt állították, hogy a gyerek kedvére bízzák a választást. Egyéb ismereteink, más kutatások alapján azon-

ban azt feltételezzük, hogy a szülők az itt jelzettel lényegesen magasabb arányban beleszólnak a gyerekek iskola- és pályaválasztásában. A második leggyakoribb körülírás a felnőtteknél – csakúgy mint a gyerekek mintájában – az, hogy a szakma jól fizető (24,0%) és ne fizikai legyen (19,6%).

Ugyanezt a témaürt kissé más módon közelítette meg az a kérdéscsoport, amelyben páronkénti összehasonlításban kellett eldönten, milyen jellegű munkát szeretne a gyerek végezni, illetve milyet képzel el neki a megkérdezett szülő.

2. TÁBLA

Milyen jellegű foglalkozás képzel el (a gyereknek)? (a kérdésre válaszolók százalékában)

	Gyerek válaszoló	Felnőtt válaszoló
Vállalkozó, vagy alkalmazott	71,4 28,6	73,0 27,0
Szellemi, vagy fizikai	64,5 35,5	79,3 20,7
Nagyobb kockázattal, de nagyobb haszonnal járó, vagy kockázatmentes, de kisebb jövedelmet nyújtó	47,0 53,0	28,7 71,3
Nagy felelősséggel járó, vagy kevés felelősségteljes	40,5 59,5	30,1 69,9
Teljesítménybérés, vagy fix fizetéses	30,8 69,2	39,3 60,7

A 2. táblázat adatai sokat mutatnak abból a zavarból, ami a munkavállalással, a jövőben is biztos, „jó” állásokkal kapcsolatosan él a szülők generációjában. Az adatok alapján az ideális állás a felnőttek szerint a hozzájuk legközelebb álló gyerekek számára az, ha vállalkozók lesznek, akik szellemi munkát végeznek, amiért fix fizetés jár, nem igényel túlzott felelősséget és kockázatot sem. Úgy tűnik, az unalomig ismételgetett „vállalkozó” szó, mint valami varázslat jelenik meg a felnőttek ideálképében, amihez ők maguk már nem tudnak alkalmazkodni, de gyerekeiket erre nevelnék. Ugyanakkor a vállalkozó „öltönyében” egy, a késői Kádár-korszakban élő nem túlzottan megerőltető munkát végező, de nem is nagyon honorált állami alkalmazott jelenik meg. Ehhez képest a gyerekek reálisabb képet alkotnak maguknak az egyébként általuk is ideálisnak tartott vállalkozói szerepről. A felnőtteknél lényegesen magasabb arányban el tudják képzelni, hogy fizikai munkát végezzenek, mint vállalkozók, illetve számukra elfogadhatóbb a felelősségvállalás a munkában, illetve a kockázatosabb, ám nagyobb haszonnal kecsegtető állás. Egy ponton azonban hasonlóan vélekednek a felnőttekhez, amennyiben inkább a fix fizetést preferálják a teljesítménnyel arányos bérézzel szemben. Felmerülhet persze, hogy mennyire ismerik a gyerekek (különösen a fiatalabbak) ezeket a fogalmakat, mennyire gondolkoznak ezekben a dimenziókban a jövendő munkájuk kapcsán. Erre a kérdésre csak további vizsgálatok adhatnak választ.

Egy összesített változó konstruálásával azt próbáltuk mérni, hogy a megkérdezett gyerekek és az őket nevelő felnőttek hány százaléka rendelkezik „igazi” vállalkozói

mentalitással, azaz kapcsolja össze a vállalkozói foglalkozást, a kockázatvállalást, a felelősségvállalást és a teljesítménybérést, illetve a négyből legalább hármat. Ilyen kritériumok szerint számítva a felnőttek 27,0%-a és a gyerekek 33,3%-a került ebbe a vállalkozói mentalitással rendelkező csoportba. A két változó között erős szignifikáns összefüggés van, másnéven szólva egy gyerek nagyobb eséllyel értékeli reálisan a vállalkozói lépet, ha az őt nevelő felnőtt is így látja.

Nemcsak abban van hasonlóság a megkérdezett gyerekek és az őket nevelő felnőttek között, hogy többségükben a vállalkozóvá válást tartanák ideálisnak. Abban is elég nagy az egyetértés, hogy leginkább felsőfokú (a válaszolók közel fele), illetve középfokú végzettséget (a válaszolók egyharmada) látnak szükségesnek a cél eléréséhez. Látható tehát, hogy a munkához kapcsolódó értékek meglehetősen zavaros halmozban adódnak át a családokban. Azt más vizsgálatokból is tudjuk, hogy a magyar társadalom a munkához kapcsolódó értékek közül az instrumentálisakat értékeli magasabbra (*Medgyesi & Róbert 2000*). Ez azt jelenti, hogy a munka elsősorban vagy kizárálag a megélhetés forrása, az anyagi javakhoz való hozzájutás eszköze. A munkában rejlı egyéb lehetséges öröömök: az önmegvalósítás, a képzettség hasznosítása, a hasznosság, az önállóság stb. szerepe lényegesen kevésbé fontos a mai magyar társadalom felnőtt tagjai számára. Eszerint a munkára vonatkozó értékátadás a családban szintén elsősorban a majdani keresetre irányul.

Ennek kissé ellentmond a következő kérdés. Ebben a kérdéscsoportban kilenc lehetséges életcélt rangsoroltattunk a gyerekkel azserint, hogy mennyire tartják azokat a maguk számára fontosnak; illetve a felnőttekkel, hogy ők a gyerek életében mennyire ítélik fontosnak az adott cél megvalósulását.

3. TÁBLA

Az egyes életcélok helyezési sorrendjeinek átlaga a felnőtt- és a gyerek mintában

	Felnőttek válasza	Gyerek válasza
Kiegyszűközött család	3,1	3,5
Munka, amit szeret	3,4	3,8
Tiszta, egészséges környezet	4,2	4,5
Önirányítás (önmaga irányíthassa életét)	4,4	3,8
Idős korban is egészség	4,6	5,3
Legyenek barátai	4,9	4,0
Eligazodás a világban	5,7	5,9
Siker, ismertség	7,1	7,4
Gazdagság	7,5	6,8

A felnőttek és gyerekek sorrendje a célok tekintetében számos hasonlóságot mutat. A lista eleje teljesen megegyezik, hiszen mind a felnőttek, mind a gyerekek az életben a legfontosabbnak a kiegyszűközött családi életet, illetve a gyerek kedvére való munkát tartották. Eszerint tehát a gyerek „kedvére való munka” igenis fontos szerepet játszana a családi értékátadásban. Mivel a vizsgálat mélysége nem tette lehetővé ennek az ellentmondásnak feloldását, csak hipotéziseinket fogalmazhatjuk meg. Úgy

véljük, a gyerek kedvére való munka valójában – mint ez az előző kérdésnél már körvonalazódott – egy jó keresetet biztosító, biztonságot nyújtó állást jelent. A munka egyéb oldalai a nyitott kérdésben igen kevés megkérdezett esetében jöttek elő.

A következő négy életcél esetében a sorrend és az elért átlagos helyezés is eléggyeltér a két mintában. A felnőttek által igen magasra értékelt tiszta, egészséges környezet a fiatalok számára – még – egyáltalán nem látszik olyan nagy jelentőségiük. Figyelemre méltó, hogy ebben a kutatásban a felnőttek értékvilágában ilyen fontos szerepet játszanak a „zöld” értékek, miközben a magyar lakosság kevéssé mutatkozik hajlandónak arra, hogy saját maga is tegyen a tiszta, egészséges környezetért. Úgy vélem, itt megint egyfajta szólam megtanulásáról, de nem egy valódi környezet tudatos viselkedésről van szó a felnőttek esetében. Talán ezért nem nevezhető az erre vonatkozó értékátadás hatékonynak. Egy 1993-ban végzett vizsgálatunk eredményei szerint (*Tóth 2001*) a tizenéves fiatalok meglehetős pesszimizmussal ítélték meg a környezet állapotának javíthatóságát Magyarországon. Jelen vizsgálatunk szerint a fiatalok bizakodóbbak, ugyanakkor kevés tényleges lépést hajlandóak tenni a környezet védelme érdekében. Úgy tűnik tehát, hogy ez a tipikusan poszt-materiális érték a magyar családok értékátadási folyamatában ha jelen is van, nem kellőképpen érvényesül.

Az értékek rendszerében a gyerekek számára fontosabbnak látszik az önierényítás képessége. Mivel gyerekmintánk 12–18 éveseket tartalmazott, érthető, ha a saját élet irányítása – ami a felnőtté válási folyamatban éppen az egyik legfontosabb lépés – az egész életre kivetítve ilyen kiemelkedő fontosságot kap. Elképzelhető és remélhető persze az is, hogy az itt megkérdezett gyerekek egy olyan nemzedéket képviselnek, akik számára – szüleikkel ellentétben – a személyes szabadság és önrendelkezés egész életükben fontos, és a politika által nem korlátozott lesz. A felnőttek és gyerekek célsorrendjeiben az előzőhöz hasonló eltérést találunk az egészség és a barátság megítélésében is. A felnőttek – nyilván mozgósítva élettapasztalataikat – a fiataloknál magasabb arányban tartanák fontosnak az egészséges életet még idős korban is. Bizonyos értelemben érthető, ha a 12–18 évesek számára az idős kor, az egészség megrendülése még igen távolinak tetszik, ugyanakkor arra is gondolnunk kell, hogy vizsgálatunk eredményei szerint a most felnövők egészségtudatossága igen alacsony fokú. Nem igazán ismerik, vagy nem ismerik fel az egészségkárosító szokások (alkohol, dohányzás stb.) hosszú távú negatív hatását, vagy éppenséggel nem törődnek ezekkel. Az egészség megőrzése azonban a legtöbb felnőtt életében sem foglal el kellő fontosságot. A magyar lakosság egészségi állapota, az egészségkárosító szokások elterjedtsége arra utal, hogy ezt a tipikusan a családban elsajátítandó értéket még kevés családban sikerül átadni. Az egészség kérdésével ellentétesen működik a barátság megítélése. A felnőttek a fiataloknál lényegesen alacsonyabbra értékelték a barátság fontosságát gyerekeik felnőtt életében. A fiatalok magasabb értékelése egyrészt érthető, hiszen éppen abban a korban vannak, amikor a kortársak, a barátok véleménye kiemelkedő fontosságú. Nyilván azt gondolják, azt remélik, hogy barátaik felnőtt korukban is mellettük állnak. Ezt támasztja alá már idézett 1993-as felmérésünk is, amelyből kiderült, hogy a fiatalok igen magas arányban bíznak abban, hogy felnőtt

korukra is lesznek barátaik. A felnőttek válaszai viszont – valószínűleg ismét mozgósítva tapasztalataikat – azt a nem igazán pozitív tényt tükrözi, hogy a magyar felnőtt lakosság nagy része nem igazán barátkozik. Elsősorban a tizenéves és a korai huszonéves kor után bezárkóznak a családjukba. Bizonyos közösségekben haszontalan, feslesleges „luxus” a barátkozás. Csak remélni lehet, hogy a következő nemzedék ezen tud változtatni.

A két lista vége annyiban hasonló, hogy mindenkorban nyilvánvalóan az utolsó helyeken állnak, így a legkevésbé fontos életcélnak látszanak a gazdagság, az ismertség, és a sikereség. Összehasonlító adatok hiányában csak feltevésünket fejezzük ki, hogy nyugat-európai, és különösen egyesült államokbeli tizenévesek (és szüleik) életcéljaik között lényegesen előkelőbb helyezést adtak volna a gazdagságnak és a sikernek, ismertségnak. Ha erre a jelenségre magyarázatot keresünk, arra gondolhatunk, hogy az általunk megkérdezettek értékrendjében valamiféle puritán ethoszt találunk, amikor is a gazdagság és az ismertség, sikereség valamiféle elítélendő, szégyennivaló dolog. A szülők nemzedéke lényegében abban a mentalitásban nevekedett, szocializálódott, hogy a lassú, folyamatos, de nem túl feltűnő gyarapodás volt a „rendes”, tiszteességes ember ismérve. Kicsit gyanús volt mindenki, aki az átlagnál gyorsabban vagy nagyobb ütemben gyarapodott. Mint az előzőekben láttuk, ma is gyanakvás kíséri az anyagi boldogulást. Ugyanakkor mégis nehéz elhinni, hogy a szülők és tizenéves gyerekek többsége valóban ennyire nem tartja fontosnak ezeket az életcélokat.

Ezt látszik alátámasztani a következő kérdés eredménye is. Ebben a gyerekektől azt kérdeztük, hogy mennyire tartják lehetségesnek ugyanezen életcélok megvalósulását saját életükben. A gazdagságot és sikereséget, ismertséget leszámítva valamennyi életcél megvalósulását igen hasonlóan értékelték, a „biztosan teljesül” és a „valószínűleg teljesül” értékek közé került az átlag. A gazdagság és a sikereség teljesülésének valószínűsége jóval alacsonyabb volt és különösen a sikereség a „nem teljesül” értékhez közelített. Ugyanakkor ez volt az a két életcél, ahol a legmagasabb volt a „nem tudom” választ adók aránya, mindenkorban a megkérdezettek egyharmada került ide. Nem tudhatjuk tehát, hogy a gazdagság és a siker olyan dolgok-e, amik nem fontosak és ezért megvalósulásuk lehetősége sem igazán izgalmas, vagy olyan elérhetetlenek, hogy a gyerekek többsége nem is tartja reális célnak. Esetleg, harmadik lehetőséggé kérhető sokakat igazat ez a két életcél, de olyan a családi hangulat (vagy épp a társadalmi) ezekkel kapcsolatban, hogy róluk álmودozni sem illik, illetve nem szabad bevallani.

Elemzésünk utolsó blokkjában néhány lehetséges gyereknevelési elv fontosságát mutatjuk be. A már idézett vizsgálatunk 14 olyan tulajdonságot sorolt fel, amire nevelni lehet a gyerekeket, és ezek megítélésre kértük mind a szülőket, mind a gyerekeket. Ezek a tulajdonságok (sajnos csak) részben megegyeztek az értékekkel, melyeket a Milton Roekeach féle értékvizsgálatokban használnak. Adataink tehát lehetővé teszik, hogy összehasonlíthatók tegyünk néhány érték esetében az MTA Szociológiai Intézet Értékszociológiai Műhelyének 1982-es adataival (*idézi Szabados 1995*).

A felnőttek és a gyerekek által adott fontossági sorrend alapvető hasonlóságot, de némely pontokon jellegzetes eltérést is mutat (lásd 4. tábla). Ugyanazon tulajdonságok bizonyultak fontosnak és nem fontosnak az átlagok alapján, de a lista elején a

sorrend és a súlyok is eltérőek. A szülők kimagaslóan az öszinteséget értékelik legmagasabbra a tulajdonságlistából, a megkérdezettek háromnegyede a legfontosabb 5 tulajdonság közé tette. Figyelemre méltó, hogy az 1982-es vizsgálat adatai ezzel tökéletesen megegyeznek. Mélyebb vizsgálatok hiányában nem tudhatjuk, hogy az öszinteség egy kölcsönösen nyílt kapcsolatot jelent ebben az esetben, vagy pedig azt a – más vizsgálatok által alátámasztott – törekvését a szülőknek, hogy gyerekeiket mintegy tulajdonukként kezeljék, akiről minden tudni akarnak.

4. TÁBLA

*Tulajdonságok fontossági sorrendje, amire nevelni lehet a gyerekeket (átlagok, a legfontosabb kategóriába sorolás aránya)**

Tulajdonság	Felnőttek válasza		Gyerekek válasza		1982
	átlag	legfontosabb	átlag	legfontosabb	
Öszinteség	1,69	75,3	1,48	58,7	73,0
Felelősségérzet	1,52	61,4	1,24	47,4	46,7
Talpraesettség, életrevalóság	1,46	59,3	1,6	69,2	-
Önálló gondolkodás	1,38	53,7	1,31	49,2	52,8
Jószívűség, segítőkészség	1,33	48,8	1,5	59,2	-
Önbizalom, magabiztosság	1,23	43,3	1,34	48,7	-
Jókedv, derű	1,15	36,3	1,21	44,6	-
Önfegyelem	1,07	31,1	1,04	32,5	32,8
Türelem	0,82	22,0	0,9	33,9	15,0
Takarékkosság	0,78	20,9	0,82	27,7	34,1
Engedelmesség	0,69	20,4	0,61	16,0	31,9
Magas műveltség	0,57	19,5	0,66	19,3	-
Kemény munka szeretete	0,51	14,7	0,29	5,7	-
Vallásos hit	0,48	14,1	0,36	10,7	8,2

* A megkérdezettek a tulajdonságok listájából kiválasztották a számukra legfontosabb ötöt, aztán a számukra legkevésbé fontos ötöt. A legfontosabb csoportba kerültek 2 pontot, a legkevésbé fontosba kerültek 0 pontot, a nem kiválasztottak pedig 1 pontot kaptak. Az átlag kiszámításakor ezeket a pontszámokat használtuk. A táblázat az adott tulajdonság ily módon számított átlaga mellett még egy fontos jellemzőt közöl, mégpedig azt, hogy a megkérdezettek hány százaléka sorolta az adott tulajdonságot az 5 legfontosabb közé.

A gyerekek számára ezzel szemben a talpraesettség és életrevalóság a legfontosabb tulajdonság. Ez a tulajdonság az 1982-es vizsgálat listájában nem szerepelt. Mind a felnőttek, mind a gyerekek igen magasra értékelik még a jószívűséget, a felelősségérzetet, az önbizalmat és az önálló gondolkodást. A felelősségérzet az 1982-es listán a negyedik leggyakrabban választott tulajdonság volt, az önállóság és a jó magaviselet előrébb sorolódott. Az önállósággal ha nem is teljesen egyezik, de ahhoz közel áll az önálló gondolkodás, ami megőrizte fontosságát, hiszen a megkérdezett felnőttek több, mint fele tartotta fontos tulajdonságnak. A felelősségérzet azonban nem csak előrébb került a nem is teljesen összefüggő listán, de fontossága úgy is megnőtt, hogy 15%-kal többen választották a felnőttek körében. Ez arra utal, hogy a családi értékátadásban az önmagáért felelősséget vállalni tudó állampolgár ideálja felerősödött.

Figyelemre méltó a lista alja: a többé-kevésbé elutasított tulajdonságok csoportja is. Ezek közül a vallásos hit, az engedelmesség és a türelem egy logikai csoportot alkotnak. Nyilván ezek a tulajdonságok a társadalom szekularizálódásával egyre kevésbé válnak fontossá a szülők és a gyerekek generációja számára is. Az engedelmeség nemcsak hátrébb szorult a listán, de az 1982-es adatokhoz képest 12%-kal kevesebb felnőtt tartja ezt fontos értéknek, elvárásnak a gyerekekkel szemben. Elgondolkodtató azonban, hogy ebbe az igen kevésé fontosnak tartott csoportba került egyrészt a kemény munka szeretete és a magas műveltség. A kemény munka szeretete 15%-kal kevesebb felnőtt számára jelent fontos értéket, mint húsz évvel ezelőtt, a fiatalok szemében pedig kifejezetten elutasított érték. A magas műveltség sajnos a régi felmérésben nem szerepelt, ezért nem tudhatjuk, hogy itt átértékelődésről van szó, vagy pedig állandónak tekinthetjük, hogy ez csak a gyerekek és a felnőttek közül is minden ötödik számára fontos érték. Ha ezen két utóbbi érték választását összevetjük a pályaválasztási tervekre vonatkozó elemzéssel, akkor elég jelentős ellentmondásra bukkanunk. Láttuk, hogy a többség valamilyen szellemi pályára szánja a gyerekét, ehhez képest a műveltség igencsak alulértekelt. A pályaválasztásnál nyilván nem egy klasszikus értelmiiségi, hanem sokkal inkább egy technikailag képzett „betanított értelmiiségi” képe lebeg a szülők és gyerekek szeme előtt. Nem lehet véletlen, hogy a szülők csoportjában éppen az értelmiiségi foglalkozásúak értékelték legmagasabbra a műveltséget (átlaguk 1,1), ugyanakkor figyelemre méltó, hogy legalacsonyabbra viszont a vállalkozók (átlag 4,8). A kemény munka általános alulértekelése érdekes ellentmondásban van azzal, hogy milyen sokan szánják vállalkozónak gyereküket. Úgy látszik, a vállalkozó ideálképében nem csak a kockázatvállalás és a magas felelősség, de a kemény munka sem szerepel.

A családon belüli értékátadás napjainkban sem zökkenőmentesen megvalósuló folyamat. A szülők többsége vélhetőleg a legjobbat akarja gyerekeinek, a legjobb pályára szeretné felkészíteni, a legözönköltségesebb jövőt képzeli el neki. Ugyanakkor a legjobb szándékok sem elegendőek a szülők számára, hogy biztos kapaszkodókat találjanak a jövőben. Nem világos, hogy milyen tudásra lesz szükség, nem világos, hogy a képességeknek milyen együttese vezethet sikerre. A szülők jelentős része (mint máskor is a múltban) saját nem, vagy nem teljesen sikeresnek érzett élete csorbájának kiköszörülését is várja gyerekétől. Nem csodálhatjuk, ha a gyorsan elsajátítható és nagyon praktikus tudások és értékek felé fordul a figyelem. Ebben persze sokszor a szülőket körülvevő világ, a média is felelős, amikor azt hangsúlyozza, hogy már kicsi korban meg kell alapozni a gyerek jövőjét. Kevés szülő meri felvállalni a hosszabb távon eredményt hozó, de mégis stabilabb és talán célrváezetőbb értékrend átadását. És kevés gyerek tud a kortárcsoporttal és gyakran a világgal szemben támaszkodni ezekre az értékekre.

TÓTH OLGA

IRODALOM

ANDORKA RUDOLF (1994) Társadalmi problémák. *Statisztikai Szemle*, No. 2–3.

BUDA MARIANN (1999) Minőség és szelekció. *Educatio*, No. 3.

GERVAI JUDIT (1995) A nemek közötti biológiai és pszichológiai különbségek: irányuk, nagyságuk, eredetük, funkcióik. *Info-Társadalomtudomány*, No. 32.

MEDGYESI MÁRTON & RÓBERT PÉTER (2000) A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In: KOLOSI T. (et al) (eds) *Társadalomi riport*. Bp., TÁRKI.

RÓBERT PÉTER & TÓTH OLGA (1982) Halogatók. *Kritika*, No. 7.

SÁGI MATILD (2000) Az anyagi helyzettel való elégedettség és a vonatkoztatási csoportok. In: KOLOSI T. (et al) i. m.

SOMLAI PÉTER (1997) *Szocializáció*. Budapest, Corvina.

SPÉDER ZSOLT & PAKSI BORBÁLA & ELEKES ZSUZSANNA (1998) Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In: KOLOSI T. (et al) i. m.

SZABADOS TIMEA (1995) *Gyermeknevelési elvek a magyar társadalomban*. Bp., MTA Szociológiai Kutató Intézet. (Műhelytanulmányok.)

TÓTH OLGA (1999) *Erőszak a családban*. Bp., TÁRKI. (Társadalompolitikai Tanulmányok, 12.)

OLGA TÓTH (2001) Hungarian Adolescents' Attitudes Towards their Future, Peace and the Environment. In: J. A. MYERS-WALLS & P. SOMLAI (eds) *Families as Educators for Global Citizenship*. Ashgate, Aldershot.

VASKOVITS LÁSZLÓ (2000) A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle*, No. 4.

